

Representation of Religious Capital in the Poetry of Gholamreza Khan Arkwazi

Behrooz Sepidnameh^{*1}, Zahra Rezaeinasab², Fatemeh Zainivand³

Abstract

One of the important types of capital, which is the main subject of this research, is “religious capital.” The origin of this capital is the institution of religion. Religion is one of the oldest human institutions that has emerged in society in various ways since the beginning of creation. In no period of human history has life been found without religious beliefs. Religion has always been a unifying factor in human existence. There are many definitions of religious capital: “The common point of all definitions of religious capital is that the most important function of this type of capital is to provide individuals with a religious identity through participation in religious associations and

Date received: 17/03/2025

Date Review: 18/09/2025

Date accepted: 14/10/2025

Date published: 21/03/2026

* Corresponding Author's E-mail:
b.sepidnameh@ilam.ac.ir

1. Associate Professor, Department of Sociology and Cultural Studies, Ilam University, Ilam, Iran.

<https://orcid.org/0000-0002-7353-4658>

2. Associate Professor, Department of Sociology and Cultural Studies, Ilam University, Ilam, Iran

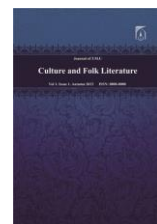
<https://orcid.org/0000-0002-8766-7523>

3. Master's degree in Sociology, Ilam University, Ilam, Iran

<https://orcid.org/0009-0001-6850-9909>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

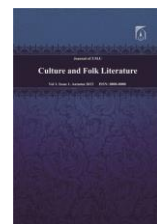

increased interactions among individuals”. Identity also typically has two indicators: dependence and attachment. In other words, religious identity signifies belonging and commitment to the religious community (Sapidnameh et al., 2018). Religious capital, like other forms of capital, has dimensions such as beliefs, ethics, and rituals. This type of capital has been addressed in various texts of human thought. Literature is also an important arena for the manifestation of religious capital, and poetry, as a significant literary genre, has always served as a platform for representing religious capital. In addition to poems written in Persian, we witness the composition of poetic works in local languages, and Ilam province also has great poets who have written many poems in Kurdish, Lori, and Laki. Gholamreza Khan Arkwazi is one of the renowned poets of this land who has composed a collection of poems in Kurdish. Part of Gholamreza Khan Arkwazi's collection is a prayer book; however, no methodological research has been conducted on the representation of religious capital in his works so far. This research seeks to answer the general question of how religious capital is represented in Gholamreza Khan Arkwazi's poetry.

Keywords: Religious capital; Kurdish poetry; Gholamreza Khan Arkwazi; sociology of religion; thematic analysis.

Research background

Most of the research papers have been conducted in the field of Persian literature, and the contribution of sociological research in them is very small. The method of most of the research is descriptive-analytical, and the lack of methods such as content analysis and discourse analysis is quite evident. In the abstract of some of the research, the findings have not been reported, and instead of the

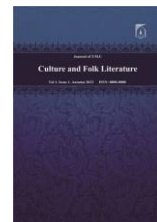
findings, the research objectives have been referenced. Most of the articles have dealt with prominent poets and writers of Persian literature and their comparison with Arab poets and writers, while the contribution of local poets' poetry is very small. Among the famous poets, researchers have paid more attention to Tahereh Saffarzadeh than to other contemporary poets. None of the research has dealt with religious capital in a specialized way and has only addressed the religious approach in the texts. The advantage of this research over previous studies is that it was conducted in the field of cultural sociology using the qualitative content analysis method and examined one of the important concepts of social sciences in the poems of a Kurdish poet from Ilam, as no research has been conducted in this field to date.

Methodology

Given the structural nature of the phenomenon under study and the paradigm of qualitative research, the research method is qualitative content analysis. The target population of the research includes the poetry collection of Gholamreza Khan Arkvazi (corrected, translated, and commented on by Zahir Sarai). The data collection tool is note-taking, and the analysis strategy is based on the thematic analysis method.

Results

In the poetry of Gholamreza Khan Arkwazi, religious capital is manifested in the form of belief in the threefold nature of religion (beliefs, ethics, rituals) and religious practices such as invocations, supplications, seeking help, intercession, and trust. However, the frequency of these instances is not uniform. In other words, the poet

places greater emphasis on the attributes of God (monotheism) and Imamate (with a focus on Imam Ali (AS)) than on other beliefs.

"Justice" is another principle of Shiite belief. This principle is not as prevalent in Gholam Reza Khan Arkwazi's poems as monotheism and is at a lower level. The principle of "return" and belief in the Day of Judgment are expressed in Gholam Reza Khan Arkwazi's poems through concepts such as the fear of the Day of Judgment. To overcome this fear, the poet hopes for the intercession of the Imams and saints, as well as God's forgiveness.

Belief in the "prophecy" of the prophets of monotheistic religions and the Prophet Muhammad (PBUH) is another fundamental tenet of Islam that both Shia and Sunni groups share. In the poems of Gholam Reza Khan Arkwazi, we observe a general attention to the prophets and a special focus on the great Prophet Muhammad (PBUH).

Gholam Reza Khan Arkwazi considers "Imamat" to be the root of belief, the principle, and the foundations of religion. This poet described all Shiite Imams with valuable qualities and, in addition to the Imams, paid special attention to Hazrat Zahra (S) and Hazrat Abu al-Fadl al-Abbas (A). A major part of the poet's descriptions is dedicated to Hazrat Ali (A). Gholam Reza Khan Arkwazi has portrayed Ali (A) in two aspects: first, the aspect of human descriptions, and second, superhuman descriptions. In the human descriptions, he depicts Ali (A) as mentioned in the narrations and documents, while in the superhuman descriptions, he presents a mythical character of Ali (A). Morality in the poems of Gholamreza Khan Arkwazi is depicted in a general way, focusing on sin, repentance, seeking forgiveness, and shame for bad deeds. Another

aspect of the poet's religious capital relates to his appeal for help. The poet's appeal has two dimensions: direct and indirect. In the direct appeal for help, the poet directly complains and grieves to God Almighty, hoping for salvation.

In seeking help through mediation, the poet appeals to prophets such as Abraham, Ishmael, Isaac, Jacob, Joseph, Idris, David, and Jesus (peace be upon them), as well as the five heavenly books, and specifically seeks help from Prophet Muhammad (peace be upon him). He also takes refuge in the surahs of the Quran and the close angels, addressing all twelve Imams, Hazrat Zahra (peace be upon her), and Hazrat Abbas (peace be upon him) by mentioning their good names and attributes. He then specifically appeals to Ali ibn Abi Talib (peace be upon him).

Conclusion

Gholamreza Khan Arkwazi frequently uses Quranic allusions, religious narrations, and hadiths in his poems. His Quranic allusions primarily express a plea to God for release from prison, while his narrative allusions mainly focus on praising and seeking help from Imam Ali (AS).

فصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه

سال ۱۴، شماره ۶۷، بهار ۱۴۰۵

مقاله پژوهشی

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان ارکوازی

بهروز سپیدنامه*^۱، زهرا رضایی نسب^۲، فاطمه زینی‌وند^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

چکیده

سرمایه دینی یکی از انواع مختلف سرمایه‌هاست که به باورها، ارزش‌ها، مناسک و هویت دینی افراد و جوامع اشاره دارد. شعر به‌عنوان گستره‌ای برای تجلی آرمان‌ها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و کنش‌های آدمی در گذر زمان، عرصه مناسبی برای بازنمایی دلالت‌های معنایی انسان از پدیده‌ها و مفاهیم جهان پیرامون است و سرمایه دینی یکی از این مفاهیم مهم است که هدف این پژوهش بازنمایی آن در اشعار غلامرضاخان ارکوازی یکی از شاعران نام‌آور کُردی‌سُرای

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران (نویسنده مسئول)

*b.sepidnameh@ilam.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-7353-4658>

۲. دانشیار گروه جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

<https://orcid.org/0000-0002-8766-7523>

۳. کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

<https://orcid.org/0009-0001-6850-9909>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران
ایلامی (حدود ۱۱۸۴-۱۲۵۵ق) است. روش تحقیق این پژوهش تحلیل محتوای کیفی و
راهبرد کدگذاری آن تحلیل مضمون (تحلیل تماتیک) است. قابلیت تصدیق پژوهش از طریق
حضور مستقیم محقق در میدان تحقیق و بهره‌گیری از ارزیابان و قابلیت انتقال آن از طریق
مفصل‌بندی یافته‌ها با پیشینه‌ها و چهارچوب مفهومی محقق شد. یافته‌های تحقیق مؤید آنند که
هشت تم اصلی و ۳۳ تم فرعی از اشعار استخراج شد. تم‌های اصلی شامل بازنمایی صفات
خداوند، سه‌گانه دین، استمداد بی‌واسطه از خداوند، استمداد باواسطه از خداوند با مکانیسم
سوگند، توصیف زمینی و انسانی علی (ع)، توصیف فرازمینی و فرانسائی علی (ع)، کشاکش
استمداد، تردید و تهدید و تلمیحات قرآنی هستند. در شعر غلامرضاخان ارکوازی، سرمایه
دینی در قالب اعتقاد به سه‌گانه دین (باورها، اخلاقیات، مناسک) و کنش‌ورزی‌های مذهبی
نظیر مناجات، دعا، استمداد، توسل و توکل نمود یافته است. اما بسامد و عیار این موارد
به‌صورت یکسان و مشابه نیست. به‌عبارتی‌دیگر، التفات شاعر به اوصاف خداوند (توحید) و
امامت (با تأکید بر حضرت علی (ع)) بیشتر از سایر باورهاست. دین‌داری معیار غلامرضاخان
ارکوازی، دین‌داری شریعت‌محور است، اما به کنش‌ورزی‌های دینی طریقتی و اسطوره‌ای نیز
التفات داشته است.

واژه‌های کلیدی: سرمایه دینی، شعر کُردی، غلامرضاخان ارکوازی، جامعه‌شناسی دین،
تحلیل مضمون.

۱. مقدمه

سرمایه دینی^۱ به‌عنوان موضوع این پژوهش، یکی از انواع مهم سرمایه‌هاست و خاستگاه
آن نهاد دین است. دین از کهن‌ترین نهادهای بشری است که از بدو آفرینش تاکنون به
شیوه‌های مختلفی در جامعه ظهور و نمود یافته است. در هیچ دوره‌ای از تاریخ بشر،
زندگی بدون حیات دینی یافت نمی‌شود.

نهاد دین تولیدکننده سرمایه دینی است. میدانی است که عرصهٔ منازعه برای تصاحب این نوع از سرمایه است. «استفاده از مفهوم سرمایه دینی به شکل دور یا پراکنده از دههٔ ۱۹۹۰ آغاز شد، اما تسریع فراوانی کاربرد آن مربوط به دههٔ ۲۰۰۰ است» (حبیب‌پور گنابی و بابایی‌همتی، ۱۳۹۳). درخصوص سرمایه دینی تعاریف متعددی ارائه شده است، «نقطهٔ اشتراک تمام تعاریف ارائه‌شده از سرمایه دینی آن است که مهم‌ترین کارکرد این نوع سرمایه، هویت‌بخشی دینی به افراد از طریق مشارکت در انجمن‌های دینی و هم‌افزایی بین افراد است. هویت نیز معمولاً با دو شاخص «تعلق» (وابستگی) و «تعهد» (دل‌بستگی) معنا می‌یابد. در این معنا، هویت دینی به معنای تعلق و تعهد به جامعهٔ دینی است، البته هر دو سطح از هویت دینی (شخصی و جمعی) متضمن میزانی از دین‌داری است (سپیدنامه و همکاران، ۱۳۹۷). از نظر فینک^۲، تعریف متداول سرمایه دینی عبارت است از «میزان تسلط و دل‌بستگی فرد به مذهبی خاص؛ سرمایه دینی، ترکیبی از ایده‌های سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی و تولید خانگی است» (Finke, 2003, P.2). از نظر پالمر^۳ و ونگ^۴ (2013) سرمایه دینی، نوعی از سرمایه اجتماعی است که مبتنی بر شبکه‌های مشارکت و اعتماد است (همان). به اعتقاد آلبا^۵ «سرمایه دینی» برگرفته از مفهوم «سرمایه فرهنگی» و معادل دین‌داری است و شامل اشکال متفاوتی از معرفت (نظر) و عمل است (باورها و اعمال)؛ مانند مشارکت، خواندن کتاب مقدس، علم به نمادها و داستان‌های مذهبی» (Albaugh, 2010, p.25).

سرمایه دینی نظیر سایر سرمایه‌ها دارای تجلیاتی است که در قالب باورها، اخلاقیات و مناسک نمود می‌یابد. علاوه بر چنین نمودی، شاهد بازنمود آن در متون مختلف اندیشهٔ بشری هستیم. ادبیات به‌عنوان ذوقی‌ترین گستره برای تجلی آرمان‌ها، ارزش؛

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران
باورها، احساسات و اندیشه بشر، عرصه مهمی برای تجلی سرمایه دینی به شمار می‌رود.
این تجلی با توجه به خاستگاه دین در جامعه و نهاد آفرینندگان آثار ادبی متفاوت است.
شاعران پارسی‌گوی دین‌باور، با این اعتقاد که شعرشان با بهره گرفتن از مضامین
دینی و قرآنی از ژرفا و عمق بیشتر و اصالتی والا برخوردار خواهد شد، به دین توجه و
گرایش نشان داده‌اند. هیچ دیوان شعر پارسی را نمی‌توان یافت که با توحید و ستایش
ذات باری تعالی و نعت رسول اکرم (ص) و نیایش و سوزوگدازهای عارفانه شروع
نشده باشد. اشعار توحیدی، نیایشی، عرفانی، حکمی و اخلاقی، همه تحت تأثیر دین و
آموزه‌های اعتقادی سروده شده و حتی لایه‌های زیرین اشعار عاشقانه پارسی نیز پوشیده
از تعبیر عارفانه و سیر و سلوک عرفانی است. مضامین دینی و تأثیر آن در ادبیات
پارسی را می‌توان دارای سابقه‌ای به قدمت شعر پارسی دانست (ممتحن، ۱۳۹۱،
ص. ۱۰۹).

در کنار شعر معیار که با زبان پارسی سروده شده است، شاهد گونه‌های مختلفی از
شعر با زبان و گویش‌های محلی هستیم. شاعران محلی سُرّا، در آثار خود، بسیاری از
آمال، آرزوها، ارزش و آرمان‌های سپهری را که در آن زیسته‌اند به رشته نظم
درآورده‌اند.

استان ایلام به دلیل تنوع قوم، دارای زبان‌ها و گویش‌های متعددی است که
شاعران با بهره‌گیری از آن‌ها به خلق منظومه‌هایی پرداخته‌اند. پیشینه سرایش شعر به
زبان محلی در استان ایلام، قدیم‌تر از شعر پارسی این دیار است. بن‌مایه شعر محلی
ایلام نظیر شعر فارسی، دارای موضوعات مختلفی است که التفات به دین و مذهب را
نیز شامل می‌شود.

غلامرضاخان ارکوازی یکی از شاعران نام‌آور گردی‌سرای ایلامی (حدود ۱۱۸۴-۱۲۵۵ق) است که اشعار گران‌سنگی در قالب مثنوی سروده است. «مناجات‌نامه اثر اصلی و عمده اوست که در بیست و چهار بند سروده شده است. سایر اشعار او شامل سوگ‌نامه «باوه یال» است که شاعر در رثای فرزند جوانش احمدخان سروده است؛ و چند شعر تغزلی که منسوب به او می‌باشند» (رک: سارایی، ۱۳۹۳، صص. ۳۱-۳۳).

مواجهه غلامرضاخان ارکوازی با دین و مذهب نظیر سایر شاعران محلی‌سرای ایلامی، مواجهه‌ای مبهم است که تاکنون پژوهشگران به صورت روش‌مند بدان نپرداخته‌اند. به عبارتی دیگر، هنوز این سؤالات پاسخ داده نشده‌اند که نوع دین‌داری شاعر چگونه است؟ جایگاه سه‌گانه دین در شعر این شاعر چگونه است؟ چنین سؤالاتی وجه مسئله‌مندی موضوع را برای نگارندگان این مقاله دوچندان کرده است. لذا تمامی این دغدغه‌ها را در سؤال زیر مطرح کرده‌اند: بازنمود سرمایه دینی در اشعار غلامرضاخان ارکوازی چگونه است؟

۱-۱. سؤالات تحقیق

۱. صفات الهی (توحید) و سه‌گانه دین در دیوان غلامرضاخان ارکوازی چگونه بازنمایی شده است؟
۲. انواع استمداد، کشاکش استمداد، تردید و تهدید در دیوان غلامرضاخان ارکوازی چگونه بازنمایی شده است؟
۳. اوصاف علی (ع) و تلمیحات قرآنی در دیوان غلامرضاخان ارکوازی چگونه بازنمایی شده است؟

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

۲. پیشینه تحقیق

رشیدی (۱۴۰۳)، در پژوهشی با عنوان «بثُّ الشَّكْوَى در شعر غلامرضاخان ارکوازی» نشان داده که شاعر در دیوان شعر خود، به‌ویژه در مناجات‌نامه، به انواع مختلف شکواییه از جمله: شکواییه شخصی (شکایت از فعل و کردار خود، شکایت از بخت و اقبال و شکایت از روزگار)، شکواییه سیاسی، فلسفی، عرفانی و... پرداخته است. از علل اساسی پرداختن شاعر به این موضوع، می‌توان به وضع ناگوار زندگی حاصل از رفتار حاکم وقت پشتکوه با وی و همچنین مرگ ناگهانی فرزندش اشاره کرد.

حسینی آبیاریکی و همکاران (۱۴۰۱)، در تحقیقی با عنوان «تجلی قرآن و حدیث در سروده‌های غلامرضاخان ارکوازی» اظهار داشته: سروده‌های غلامرضاخان ارکوازی سرشار از مفاهیم قرآنی، حبّ اهل‌البیت (ع) و نیز مضامین پُربار عرفانی است. ارکوازی مانند برخی از شاعران، نخواست که تنها با زیور آیات و احادیث اشعار خویش را بیاراید، بلکه کلام الهی و سخنان گهربار ائمه (ع) با ذهن و ضمیر او عجین شده است. نتیجه این‌که شاعر به صورت‌های گوناگون از جمله اقتباس، ترجمه و برآیندسازی، از آیات و احادیث تلمیح به داستان پیامبران در سروده‌های خود بهره برده است. علاوه بر این، او ضمن مناجات به درگاه حضرت حق، تلمیح به داستان پیامبران و به‌صورت ویژه کرامات و دلاوری‌های حضرت علی (ع) را از نظر دور نداشته است.

بیگزاده و رحمتی‌فرمانی (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «بررسی نوستالژی در دیوان غلامرضاخان ارکوازی» اذعان داشته‌اند: غلامرضاخان ارکوازی، شاعر بلندآوازه ادب سنتی گُردی، زیر تأثیر عوامل و شرایطی، جلای وطن کرده و غم دوری از وطن، فقدان عزیزان و حصر و زندان، خاطرات تلخی را برای او بر جای گذاشته و باعث شده است فضایی سرشار از دل‌تنگی و غم غربت را در شعر خود بیافریند. حاصل

پژوهش نشان می‌دهد که شاعر، گاهی این موارد را در قالب گونه‌های بلاغی نمود داده و گاهی عاطفه فردی و جمعی غم غربت را در گونه‌های رنگ‌ها تبیین کرده است. حسینی آبیاریکی و آتش‌زای (۱۳۹۵)، در پژوهشی تطبیقی با عنوان «بررسی جایگاه علی (ع) در معراج پیامبر (ص) در سروده‌های گُردی جنوبی» به مطالعه نقش و جایگاه حضرت علی (ع) در معراج‌نامه‌های گُردی جنوبی پرداخته و التفات غلام‌رضاخان ارکوازی به این مضمون اشاره کرده است. غلام‌رضاخان ارکوازی نیز در داستان معراج، تلمیحی به باج از شیر گرفتن علی (ع)، نگین ستاندن، نصف سیب به پیامبر هدیه دادن، کرده است.

طبق پژوهش سلطانی (۱۳۹۴)، با عنوان «بررسی تأثیر قرآن بر اشعار غلام‌رضاخان ارکوازی» اذعان داشته قرآن در شعر غلام‌رضاخان ارکوازی مورد اهتمام و توجه خاص بوده و سعی کرده است در تعبیر خود مستقیم و غیرمستقیم از آن سود جوید. درک درست از مبانی قرآنی، نگاه خاص توحیدی، ارادت ویژه به اهل‌البیت پیامبر (ص) به‌ویژه حضرت علی (ع)، آشنایی با معارف قرآنی و معنوی دین اسلام و مذهب تشیع، گرایش توحیدی و شناخت عالمانه او به عالم هستی، از جمله مواردی است که غلام‌رضاخان ارکوازی را به این جایگاه رسانده است.

یوسفی و عزیزی (۱۳۹۴)، در مطالعه‌ای تطبیقی با عنوان «بررسی تطبیقی مرثیه ترنم المصائب خاقانی و باوه یال غلام‌رضاخان ارکوازی» ضمن اشاره به انگیزه سرودن هر دو مرثیه که مرگ فرزند است، اظهار کرده‌اند: این دو مرثیه بیانگر عاطفه، تخیل و احساسات این دو شاعر نام‌آور در عرصه ادبیات فارسی و گُردی است که هرکدام در نوع خود کم‌نظیر است. بررسی دو مرثیه نشان می‌دهد که آن‌ها از نظر قالب و وزن با هم مشابهتی ندارند، اما مضامین هر دو سروده، نحوه رفتار و موضع‌گیری هر دو شاعر

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

و حالاتشان شباهت‌های فراوانی با هم دارد؛ همچنین علی‌رغم این‌که قصیده ترنم المصاب از عناصر زبانی به مراتب بیشتر بهره برده، شعر ارکوازی از نظر عنصر عاطفه قوی‌تر است.

آزادی و همکاران (۱۳۹۳)، در تحقیقی با عنوان «تجلی افلاک و اختران در دیوان غلامرضاخان ارکوازی» اظهار کرده‌اند: از نشانه‌های موجود در شعر شاعر می‌توان فهمید که او با علم نجوم آشنایی داشته است. اندیشه پویای وی سبب شده که از این دانش در راستای سرایش و ارائه اشعار و اندیشه‌های بهره‌گیری کند. در میان عناصر آسمانی به کار رفته در اشعار، واژه آسمان با عناوین متعددی چون: «عرش، فلک، سماء، چرخ، آسمان و ...» برجستگی و تشخیص بیشتری دارد.

حسینی آباریکی (۱۳۹۰)، در پژوهشی با عنوان «سیمای حضرت مولا علی (ع) در ادبیات کردی (حوزه جنوبی)» ضمن بازنمود صفات حضرت علی (ع) در شعر شاعران کردی سرای حوزه جنوب، به جایگاه مولا علی (ع) اظهار کرده‌اند: غلامرضاخان ارکوازی، حضرت علی (ع) را با صفاتی چون: شجاعت، بخشش و یتیم‌نوازی، قسیم الجنه و النار، یدالله، ساقی کوثر، شافی بیماران، مشکل‌گشا و وصی و جانشین پیامبر، معرفی کرده است.

سلطانی و همکاران (۱۳۸۹)، در پژوهشی با عنوان «تأثیر حماسه‌های دینی فارسی بر مناجات‌نامه کردی غلامرضاخان ارکوازی» اذعان کرده‌اند: غلامرضاخان ارکوازی با حماسه‌های دینی و شیعی فارسی مانند خاوران‌نامه و حمله حیدری آشنایی داشته و روایات و داستان‌های مندرج در آن‌ها را هم‌چون عامه ایران در آن عهد باور داشته و به آن‌ها به چشم حقیقت می‌نگریسته است. بعضی از این اساطیر و باورها عبارت‌اند از: اعتقاد به باج ستاندن امام علی (ع) از رسول اکرم (ص) در معراج، حکایت بسته شدن

دست دیو به دست امام علی (ع)، نبرد امام علی (ع) با کافران در خاور زمین، نجات یافتن سلمان از چنگ شیر در دشت ارژن و... زمان‌شکنی، حرکت از تاریخ به اسطوره، محوریت امام علی (ع)، باورمندی عامیانه، تأثیرپذیری داستانی از شاهنامه فردوسی و دیگر آثار حماسی فارسی، قالب مشترک مثنوی با اختلاف در نوع وزن شعری، هم‌گرایی مذهبی گردان شیعه‌مذهب غرب کشور و وجود زمینه‌های مشترک فرهنگی، حاصل بررسی تطبیقی حماسه‌های دینی فارسی و مناجات‌نامه کردی غلام‌رضاخان ارکوازی است.

سهراب‌نژاد (۱۳۸۶)، در پژوهشی با عنوان «نگاهی به نشانه‌های مناجات‌نامه غلام‌رضاخان ارکوازی» با رویکرد سبک‌شناختی و نشانه‌شناسی به بررسی شخصیت روحانی غلام‌رضاخان ارکوازی در مناجات‌نامه پرداخته است. او اظهار کرده سیمایی که در آینه مناجات‌نامه منعکس شده، سیمای شاعری است که کرامات انبیا و اولیای الهی را از صمیم دل باور کرده است و بدان ایمان دارد و این ایمان اوست که بر زبان او جاری شده است و سخن او نیز برآمده از دل است که لاجرم بر دل می‌نشیند.

سارایی (۱۳۸۶)، در پژوهشی با عنوان «غلام‌رضاخان ارکوازی» مواردی چون: گذری بر حوادث زندگی شاعر، مذهب و اعتقادات او، غلام‌رضاخان ارکوازی و تصوف، آثار او، زبان شعری شاعر، قالب اشعار، وزن اشعار، صنعت‌پردازی و تأثیرپذیری و تأثیرگذاری شاعر را مدنظر قرار داده است.

یوسفی و حاتمی (۱۳۸۵)، در مطالعه‌ای تطبیقی با عنوان «بررسی تطبیقی حبسیه خاقانی و غلام‌رضاخان ارکوازی»، اذعان کرده‌اند: نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد که ارکوازی، مسائل زندان را با زبانی ساده بازگو می‌کند و چون بیشتر در پی آن است که به بیان اندوه و درد و رنج خود بپردازد، کم‌تر از صنایع ادبی تصویری استفاده می‌کند، اما

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

خاقانی در بیان مضمون و احساس عمیق خود، تصویرآفرینی می‌کند و به زیبایی از صنایع شعری هم‌چون استعاره و تشبیه بهره می‌گیرد.

بهادری (۱۳۸۳)، در پژوهشی با عنوان «نگاهی به حبسیه‌های غلامرضاخان ارکوازی» ضمن اشاره به تاریخچه حبسیه‌سُرایی، به عناصر درونی این حبسیه‌ها نظیر اظهار ضعف و ناتوانی شاعر، گلایه از سنگینی بند و زنجیر، نامناسب بودن غذا و بستر، سرکشی و فریادخواهی پرداخته است.

سلمی و سارایی (۱۳۷۸)، در تحقیقی با عنوان «ارکوازی سُراینده شیعی گردزبان» ضمن مطالعه شرایط سیاسی - اجتماعی روزگار شاعر و احوالات او، درخصوص دین و مذهب غلامرضاخان ارکوازی اظهار داشته‌اند: غلامرضاخان ارکوازی شاعری شیعی است که دارای اعتقادات عمیق و ارادت استوار به مذهب تشیع و امامان آن به‌ویژه حضرت علی (ع) است. وی به پیروی از فضاهای مذهبی زمان خود که متأثر از آموزه‌ها و تبلیغات شیعی عصر صفوی است و به پیروی از حماسه‌های دینی، حضرت علی (ع) را از نظرگاهی حماسی و اسطوره‌ای به تماشا می‌نشیند. او شک ندارد که علی (ع) در سرزمین خاوران شگفتی‌ها آفریده است. او جنگ علی (ع) با «مره بن قیس» را به توصیف می‌کشد و داستان «بئر العلم» را تاریخی و قضیه گشودن دست عفريت را توسط حضرت علی (ع) حقیقت‌وار می‌انگارد. البته این دسته از حکایت‌ها تعبیرات اسطوره‌سازی‌ها و حماسه‌پردازی‌ها در اذهان عموم شیعیان آن روزگار، حتی عالمان و بزرگان مذهب شیعه نمی‌تواند بی‌تأثیر از آثاری نظیر مناقب آل ابی‌طالب، حدیقه الشیعه، حلیه المتقین و حمله حیدری بوده باشد. عده‌ای براساس اغراق‌های شاعر در باب حضرت علی (ع) احتمال داده‌اند که وی نوعی دلبستگی به غلات شیعه داشته است. این احتمال به یقین مردود است، زیرا دیگر بزرگان و شاعران شیعی نیز از این گونه

مطالب در گفته‌ها و سروده‌های خود آورده‌اند. درخصوص صوفی بودن غلام‌رضاخان ارکوازی نیز این فرض مردود است و در اشعار او اشارات صریحی به نشانه‌های تصوف وجود ندارد.

۲-۱. جمع‌بندی پیشینه‌ها

در پژوهش‌های انجام‌شده درخصوص غلام‌رضاخان ارکوازی از جهات مختلف به این شاعر نگریسته شده است. برخی از پژوهش‌ها به معرفی شاعر، آثار او، احوالات، شرایط سیاسی اجتماعی و رخدادهای زمان او پرداخته‌اند. تعدادی دیگر از مطالعات انجام‌شده به تأثیرپذیری شاعر از حماسه‌های دینی فارسی اختصاص دارند. برخی از پژوهش به مطالعه تطبیقی شعر شاعر با شعر خاقانی اختصاص دارند. مطالعه حبسیه، نوستالژی، بئالشکوی و نشانه‌شناسی مناجات‌نامه از دیگر موضوعاتی است که پژوهشگران به آن‌ها توجه کرده‌اند. باتوجه به پررنگ بودن صبغه مذهبی اشعار غلام‌رضاخان ارکوازی، مطالعات متعددی درخصوص تجلی قرآن و حدیث و جایگاه حضرت علی (ع) در اشعار او انجام شده است، اما تاکنون پژوهشی با هدف بازنمایی سرمایه دینی در اشعار غلام‌رضاخان ارکوازی انجام نشده است.

۳. چهارچوب مفهومی

۳-۱. سرمایه دینی

سرمایه دینی عبارت است از: احساس تعلق و تعهد نسبت به فرهنگ مذهبی خاص که در معرفت، دانش و تجارب مذهبی فرد ریشه دارد و به مشارکت وی در فعالیت‌های مذهبی، عضویت در اجتماعات مذهبی، رعایت هنجارهای مذهبی، انجام اعمال

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران
خداپسندان، تولید و مصرف کالاهای رستگاری منجر می‌شود (سپیدنامه و همکاران،
۱۳۹۷).

سرمایه دینی نظیر سایر سرمایه‌ها، دارای ابعاد مختلفی مانند سرمایه دینی فردی و
سرمایه دینی اجتماعی است. بُعد فردی سرمایه دینی ناظر بر اعتقادات، باورها، ارزش‌ها،
عادات و تجارب دینی و بُعد اجتماعی آن بیانگر شبکه مواصلات گروه‌ها یا اجتماعات
دینی مبتنی بر سلسله‌مراتب دینی (نظام پایگانی) است (همان).
پاناکن^۶ (1990)، سرمایه دینی را به‌عنوان دانش‌ها و مهارت‌های مذهبی مرتبط با
یک دین خاص تعریف کرد که شامل دانش دینی، آشنایی با آموزه‌ها و آیین‌های
مناسک مذهبی و دوستی با هم‌مذهبان است (طالبان، ۱۴۰۲). از نظر استارک و فینک^۷
(2000)، سرمایه دینی عبارت است از میزان تسلط و دل‌بستگی به یک فرهنگ دینی
خاص (همان).

۲-۳. سه‌گانه دین

دین یکی از مفاهیم پرمنازعه متفکران مسلمان و غیرمسلمان است. یکی از تعاریف
مورد اجماع برخی از اندیشمندان مسلمان، تعریف دین براساس سه‌گانه: اعتقادات
(باورها)، اخلاقیات و احکام (مناسک) است. «شهید مطهری تعریف دین بر مبنای
طبقه‌بندی مشهور اعتقادات، اخلاقیات و احکام را که موردپذیرش بسیاری از
دانشمندان اسلامی است را پذیرفته است» (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۶۴).
آیت‌الله جوادی اظهار داشته: «دین عبارت از عقاید، اخلاق، احکام فقه و حقوق و مانند
آن و به قبول آن تدین می‌گویند» (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۷).

۳-۳. ابعاد دین‌داری گلاک و استارک

گلاک و استارک^۸ از جمله کسانی هستند که سنجه‌های دین‌داری آنان مورد توجه پژوهشگران ایرانی قرار گرفته است. ابعاد دین‌داری از نظر آنان شامل بُعد اعتقادی، اعمال دینی، بُعد تجربه دینی، دانش دینی و پیامدهاست.

۱. بُعد اعتقادی یا باورهای دینی^۹: نوعی ادراک فردی برخاسته از معرفت دینی که به فرد بینش خاصی در زمینه حقانیت اصول دینی ارائه می‌دهد در واقع بُعد اعتقادی عبارت است از باورهایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین به آن‌ها اعتقاد داشته باشند.

۲. اعمال دینی^{۱۰}: که به دودسته تقسیم می‌شوند: الف) شعائر یا مناسک^{۱۱}: آداب و رسوم تدوین‌شده که در میان معتقدان به دین رفتارهای نمونه‌ای به حساب می‌آیند. مناسک به‌طور کامل مراسمی است که در هر دین از پیروان آن انتظار می‌رود آن‌ها را به‌جا آورند، ب) پرستش و دعا^{۱۲}: اعمال فردی و خصوصی که فرد آن‌ها را با رضایت خاطر بدون اجبار انجام می‌دهد، زیرا این‌ها اعمالی غیررسمی‌اند.

۳. بُعد تجربه دینی^{۱۳}: موقعیت‌های برتر ایجادشده‌ای که فرد در آن‌ها خود را رویاروی و مواجه با شعور برتر احساس می‌کند.

۴. دانش دینی^{۱۴}: شامل حداقل آگاهی فرد مؤمن از دین مورد قبول خود اوست، زیرا شناخت اصول و فروع دین و سنت‌ها، تاریخ و دیگر امور دینی، در کم‌ترین سطح ممکن لازم است تا فرد را به عمل دینی بکشاند.

۵. پیامدها^{۱۵}: این بُعد بر رفتار روزمره و غیردینی افراد ناظر است. حضور و وجود اندیشه و حسی خداگرایانه در متن زندگی که در رفتار غیردینی فرد استحکام می‌یابد و به زندگی او رنگ و بوی دینی می‌دهد از نتایج و پیامدهای دین‌داری است (خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۵۷).

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

۴. روش شناسی

۴-۱. روش تحقیق: با توجه به ماهیت برساختی پدیده مورد مطالعه، پارادیم تحقیق کیفی و با عنایت به درون فهمی متن، روش تحقیق تحلیل محتوای کیفی است. جامعه هدف پژوهش شامل دیوان اشعار غلامرضاخان ارکوازی (تصحیح، ترجمه و شرح ظاهر سارایی) است. ابزار گردآوری داده‌ها فیش برداری و راهبرد تحلیل براساس روش تحلیل مضمون^{۱۶} است. «تحلیل تماتیک یک روش برای تحلیل داده‌های کیفی و یکی از خوشه روش‌هایی است که بر شناسایی الگوی معنایی در یک مجموعه داده تمرکز دارد. این تحلیل، فرایند شناسایی الگوها یا تم‌ها در بطن داده‌های کیفی است» (قاسمی و هاشمی، ۱۳۹۸).

۴-۲. آشنایی با غلامرضاخان ارکوازی

غلامرضاخان ارکوازی، یکی از شاعران نام‌آور ایلامی (حدود ۱۱۸۴-۱۲۵۵ق) هم‌عصر حسن‌خان، والی پشتکوه است. شهرت غلامرضاخان در سرودن مناجات‌نامه و شعر «باوه یال» است که در سوگ فراق پسر جوانش سروده است. غلامرضاخان، به دستور حسن‌خان و به جرم مخالفت با او، روانه زندان شد و در زندان به مناجات و استمداد از خداوند و حضرت علی (ع) پرداخت و شعرهای زیبایی در این مجال سرود. وی پس از رهایی از زندان، جلای وطن کرده و به کرد غرب از توابع کرمانشاه می‌رود و بنا به روایتی در آنجا سکنی گزیده و در همان‌جا زندگی را وداع می‌گوید و دوستدارانش پیکر او را به نجف می‌برند و همان‌جا به خاک می‌سپارند (رک: سارایی، ۱۳۹۳).

۵. یافته‌های پژوهش

جدول ۱: بازنمایی صفات خداوند (توحید) در اشعار غلامرضا ارکوازی

Table 1: Representation of Divine Attributes (Tawhid / Oneness of God) in the Poetry of Gholamreza Arkooazi

تم اصلی	تم فرعی ۲	تم فرعی ۱	مفاهیم
صفات و توصیف خداوند	صفات اثباتی (صفات کمالیه)	حکمت	حکیم بودن، حکمت داشتن
		خالقیت	خالق و آفریننده/ مالک/ آفریننده هفتاد و دو ملت/ آفریننده ستارگان/ آفریننده پنج تن از نور
		رحمت	ملجأ بندگان/ کارگشا/ شفا دهنده/ بخشنده/ فیض گستر/ توأب (توبه پذیر)/ احسان و لطف/ رحمت/ مهربان/ سرپرست بندگان/ غفار/
		سرمدیت	ازلی و ابدی/ قیوم/ لاهول و لا/ حی (۲)/ لم یزل/ یزل/ الاشیاء/
		عدالت	عادل/ دادرس/ عدل ناگزیر
		علم	آشکار و نهان/ مدرک/ ناظریت و بصیر/ بیدار/ دانا و علیم/ شنوا/ بینا/
		غنا/ مطلق	بی نقص و کامل/ غنا/ اوصاف بی حد و حصر/ بلند مرتبه/ جلال/ باشکوه /
		قدرت	مدیر (اداره کننده جهان)/ تدبیر کننده/ دارای اراده مطلق // فرمانروا/ ناظم (نظم دهنده جهان)/ قادر و توان/ قهار/ کن فیکون/ غوث غالب/ فعال ما یشاء
	صفات ذات	بقا	جاودانگی/ ازلی و ابدی بودن/ زوال ناپذیر
		سعادت بخشی	زیبا گستر/ زیبا آفرین/ عزت بخش پیامبر/ تنعم بخش ۱۲ امام/ تاج بخش شاهان/ عزت بخش پنج تن/ دوستدار الصابرين/ ذو الکبریا/ نصرت مآب/

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

	واحدیت	بی مثل و مانندی (۱۱) / بی شریک و یگانه /	
		واجب الوجود (۳) / قائم بالذات / مبرا از عیب	
	صفات	رزاقیت	رزاق و روزی دهنده
		محبت	عیب پوشاننده (ستار العیوب) / روشنی بخش
	صفات سلبی	نفی	بی جسم و جوهر / رازآلود
		جسمانیت	

جدول ۱ به عنوان نمونه‌ای از فرایند تبدیل مفاهیم به تم‌های فرعی و اصلی ارائه شده است. این جدول در پی پاسخ به سؤال اول پژوهش است که در آن ذکر شده صفات الهی (توحید) و سه‌گانه دین در دیوان غلامرضاخان ارکوازی چگونه بازنمایی شده‌اند؟

توحید یکی از ابعاد مهم بُعد اعتقادی، سه‌گانه دین (باورها، اخلاقیات، مناسک) است. در اشعار غلامرضاخان ارکوازی این صفات به صورت صفات اثباتی (صفات کمالیه)، صفات ذات، صفات فعل و صفات سلبی بازنمود شده است.

صفات اثباتی (صفات کمالیه): به صفاتی گفته می‌شود که وجود خداوند را اثبات می‌کنند و نوعی ذات او را وصف می‌کنند که در اشعار مورد مطالعه این صفات شامل تم‌های فرعی حکمت، خالقیت، رحمت، سرمدیت، عدالت، علم، غنای مطلق و قدرت است.^{۱۷}

حکمت:

سه فحهی یه‌وم و له‌یل، ژه هم سوا کهر

ته‌یب مه‌ریز، مه‌خفی ده‌وا کهر (ص. ۵۹).

برگردان: به حکمت، شب را از روز متمایز کردی، تو به‌سان پزشکی هستی که در نهان

بیماران را شفا می‌دهی

خالقیت:

لاسه مع، موسته مع، «سامع الاصوات»
یا خالقِ خهلقِ ئهرز و سه ماوات (ص. ۷۰).
برگردان: ای که بی حاجت گوش، شنونده آواها و صداها هستی و ای که مردم و زمین و آسمان را آفریده‌ای.

رحمت:

دنیا په‌ی وجود تو خهلقهت که رده‌ن
یه کسه‌ر کول په‌نا وه تو ئاوه رده‌ن (ص. ۱۲۰).
برگردان: دنیا را به خاطر تو آفریده‌اند [زاین‌رو] همه به تو روی آورده‌اند و از تو پناه و امید می‌جویند.

سرمدیت:

حه‌ی لا په‌نام، بینای له‌مه‌زه‌ل
بی‌خوهرد و بی‌خاو، په‌کتای بی‌به‌ده‌ل (ص. ۵۹).
برگردان: زنده پاینده‌ای که بی‌خواب و خور است و بصیر و جاودانه‌ای که بی‌همتا است.

عدالت:

عه‌دل خودائیت لازم‌ولئجرا
کار زلم جه تو فیعلِ ناره‌وا (ص. ۱۸۰).
برگردان: عدالت خدایی تو لازم‌الاجرا و انجام کار زشت از تو ناشایست و نارواست.

علم:

یا «لا لم یزل» «علی □ کُلِّ حال»،
یا «لا لم یزل» بی‌همتا و زه‌وال (ص. ۵۱).

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

برگردان: ای خداوند جاوید و سرمدی که بر همه چیز احاطه داری و زوال و شریکی برای تو متصور نیست.

غناى مطلق:

یا «لا لَمْ یَزَلْ» بی‌همتای زه‌وال
یا بینای بی‌عیب دارای بوله‌ند مال (ص. ۵۱).
برگردان: ای کسی که زوال و شریکی برای تو متصور نیست و بصیر و بیننده‌ای، عاری از نقص هستی و دارنده‌ی سرای رفیع می‌باشی.

قدرت:

سه‌یاران ژه‌سیر، سه‌وایت سابت
ههر وه منواله نمه‌یوو هابت (ص. ۶۵).
برگردان: پیوسته چرخ با اختران گردنده در سیرند و آنان که ثابت‌اند، در مقر خود ساکن هستند و هیچ‌یک دچار نابسامانی و سقوط نمی‌شوند.
صفات ذات: صفات ذات، بیانگر کمال مطلق و بی‌نهایت خداوند هستند و نشان می‌دهند که خداوند به‌عنوان وجودی بی‌نیاز، کامل و یگانه، دارای صفاتی است که ذاتاً در او حضور دارند و بدون آن‌ها شناخت او ممکن نیست. در اشعار غلامرضاخان ارکوازی این صفات شامل تم‌هایی نظیر بقا، سعادت بخشی، احدیت و وجود است.

بقا:

غه‌فوور، لایه‌زال، غافر، «لَمْ یَزَلْ»
«واجبُ الوجود»، واحد بی‌به‌دهل (ص. ۵۲).
برگردان: ای خدای آمرزنده‌ی سرمدی واجب‌الوجود و یگانه.

سعادت بخشی:

نوور به‌خش جه‌لای شه‌مس وه‌لقه‌مه‌ر

«قاضی الحاجات» مالکِ مه‌حشر (ص. ۵۹).

برگردان: ای فروغ‌بخش خورشید و ماه و برآورنده نیازها و صاحب و سرور در صحرای

محشر.

احدیت:

یگانه‌ی واحد، ته‌نیاو تاقه‌نی

هم ره‌ب، هم ره‌حیم، هم ره‌زاقه‌نی (ص. ۶۵).

برگردان: یگانه‌ی بی‌جسم و جوهر و پروردگاری مهربان و روزی‌بخش.

وجود:

هر ئید مه‌زانووم یه‌کتای فهرده‌نی

بی‌جسم و جه‌وه‌هر بی‌خاو خوهرده‌نی (ص. ۶۵).

برگردان: تو یگانه‌ای بی‌جسم و جوهر و بی‌خواب و خوری.

صفات فعل: صفات فعل خداوند بیانگر ارتباط خداوند با مخلوقات و تجلی او در

هستی است. این صفات در شعر ارکوازی شامل دو تم فرعی رزاقیت و محبت است.

رزاقیت:

غه‌فوور لا یه‌زال، له‌م یه‌زه‌ل غه‌ففار

رازقِ رزق‌به‌خش، سی‌په‌نج سی‌هزار (ص. ۵۹).

برگردان: ای آمرزنده‌ی سرمدی و ای روزی‌بخشنده به آدمیان و مخلوقات بی‌نهایت و

مختلف.

محبت:

یا فهرِدِ واحد، قه‌ییووم قه‌هار

یا عالمِ غه‌یب، سرپووش سه‌تتار (ص. ۶۳).

برگردان: ای خدای چیره‌فرمانروای یگانه برپادارنده عیب‌پوش.

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

صفات سلبی: این صفت نشان‌دهنده این است که خداوند از هرگونه جسمانیت، تغییر، نیاز، جهل و از هرگونه نقص و ضعف منزّه است و شامل تم فرعی نفی جسمانیت است.

ههرئید مه‌زانووم به‌کتای فهرده‌نی

بی‌جسم و جه‌وه‌هر، بی‌خاو خوه‌رده‌نی (ص. ۶۵).

برگردان: تنها این نکته را می‌دانم که تو یگانه‌ای بی‌جسم و جوهر و بی‌خواب و خوری. به‌طور کلی، اوصاف خداوند در شعر ارکوازی در چهار ساحت صفات کمالیه، صفات ذات، صفات فعل و صفات سلبی بازنمایی شده‌اند. صفات کمالیه شامل حکمت، خلاقیت، سرمدیت، عدالت (یکی از اصول دین است)، غنای مطلق و قدرت است. توجه شاعر بیشتر به رحمت و قدرت خداوند متعال است و صفات علم، غنا، خلاقیت و سرمدیت خداوند در درجات بعدی توجه قرار دارند. شاید به زندان افتادن شاعر و استیصال و درماندگی او و امید به رهایی و نجات از بند، نگاهش را به سمت رحمت و قدرت خداوند بیشتر معطوف کرده است.

توجه شاعر به صفات ذات خداوند، معطوف به صفات بقا، سعادت‌بخشی، احدیت (توحید)، وجود، رزاقیت، محبت و نفی جسمانیت است. از بین تمام صفات ذات، عنایت شاعر ابتدا به سعادت‌بخشی و بعد به احدیت و وجود است. از بین صفات فعل، نگاه شاعر ابتدا به محبت و بعد از آن به رزاقیت خداوند است. صفات سلبی شامل نفی جسمانیت خداوند متعال است. به‌عبارتی دیگر، خداوند از دید شاعر، بی‌جسم و جوهر و رازآلود است. صفات سلبی بسیار کم‌تر از سایر صفات در کانون توجه غلامرضاخان ارکوازی بوده‌اند و این امر بیانگر آن است که نوع دین‌داری او مبتنی بر آموزه‌های فلسفی نیست، اما در جای‌جای اشعار او می‌توان ارادت شاعرانه متکی بر عقل، در عشق

به خداوند متعال، پیامبران، ائمه و اولیا (ع) مشاهده کرد. کنش‌ورزی‌های دینی غلام‌رضاخان ارکوازی ترددی بین شریعت و طریقت است.

بخش دوم سؤال ۱: سه‌گانه دین در دیوان غلام‌رضاخان ارکوازی چگونه بازنمایی

شده است؟

سه‌گانه دین شامل باورها، اخلاقیات و مناسک است که این سه عنصر، بنیان‌های اصلی دین اسلام محسوب می‌شوند که در اشعار مورد مطالعه این صفات بازنمایی شده‌اند.

باورها: باورها شامل اصول و اعتقادات بنیادی یک دین هستند که اغلب جنبه‌های معرفتی و معنوی آن را شامل می‌شوند. در اشعار مطالعه‌شده، این باورها شامل تم‌های فرعی توحید (صفات خداوند)، نبوت، امامت و معاد بودند.

نبوت:

شاعر، پیامبر اکرم (ص) را خیرالمرسلین، عالم اسرار، خاتم پیامبران، امجد، احمد، محمود، شاه کونین، شرافت شب معراج و تحقق وعده حضرت مسیح (ع) می‌داند. غلام‌رضاخان ارکوازی در اشعار خود، به توصیف پیامبرانی نظیر ابراهیم، اسماعیل، اسحاق، یعقوب، یوسف، عیسی، ایوب (ع) و پنج کتاب آسمانی پرداخته است.

وہ ٹایہی ٹہلقاب رہسوول ٹہمجد

«یأتی من بعدی اسمہ احمد» (ص. ۸۷).

برگردان: و به آیاتی که در آن لقب‌های رسول بزرگوار آمده است، مانند آیه ۶ از سوره صف که در آن عیسی (ع) به آمدن پیامبری بشارت می‌دهد که نامش احمد است، تو را سوگند می‌دهم.

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

امامت: امامت در اشعار مطالعه شده به عنوان ریشه اعتقادات بیان شده است.

ثیمامت ئه رای ئینه م قه بوله ن

ریشه ی ئیعتقاد، ئه سل و ئسولهن (ص. ۱۸۱).

برگردان: امامت را ای امام علی (ع)، بدین دلیل پذیرفته ام که اصل و اساس دین و اعتقاد

است.

معاد: در اشعار غلامرضاخان ارکوازی این باور با مفاهیمی هم چون هراس از روز

محشر، هراس از پرسش و عذاب قبر، ترس از آتش دوزخ، ترس از کمی اعمال خیر و

هراس از پل صراط بازنمایی شده است.

رووحم هه راسان، خه وف مه حشه رهن

ته ن له رزان ژه بیم نار سه قه رهن (ص. ۵۳).

برگردان: روحم از ترس محشر هراسان و تنم از بیم آتش دوزخ، لرزان است.

مناسک: مناسک شامل اعمال و عبادات دینی است که به صورت فردی یا جمعی

انجام می شود. در اشعار غلامرضاخان ارکوازی، مناسک شامل التزام به نماز و روزه

است.

مانگ موباره ک، مه خسووس داوهر

په ری من بییه ن وه یه ومولمه حشه ر (بند نهم: ۹۳).

برگردان: ماه مبارک رمضان که ماه مخصوص خداوند است و از ارج و اعتباری ویژه

برخوردار است، برای من به روز قیامت تبدیل شده است.

اخلاقیات: اخلاقیات به ارزش ها و اصول رفتاری دین می پردازد که هدف آن

هدایت انسان به سوی زندگی درست و اخلاق مداری است. در اشعار مورد مطالعه، باور

به اخلاقیات با تم های فرعی ابلیس، گناه و توبه ظاهر شده اند.

ئر من ژه ئعوای شه یاتین شویم

فیلی که رده بووم، به د وه حال ویم (ص. ۷۳).

برگردان: اگر من به واسطه اغوا و وسوسه های شیاطین زشت و شوم، کاری ناپسند مرتکب شده باشم، بدا به حال من!

سؤال دوم: انواع استمداد، کشاکش استمداد، تردید و تهدید در دیوان غلامرضاخان

ارکوازی چگونه بازنمایی شده اند؟

استمداد به معنی یاری جستن در وقت گرفتاری است. در شعر غلامرضاخان ارکوازی، شاهد دو نوع استمداد هستیم. نوع اول استمداد بی واسطه و نوع دوم استمداد با واسطه است. در استمداد نوع اول، شاعر به درگاه خداوند متعال گلایه می کند، به او امید می بندد و از او استمداد می جوید:

ره هنامم وه رای راگهی راسان کهر

خلاسم ژه چنگ حهق نه شناسان کهر (بند هفتم: ۸۳).

برگردان: خدایا مرا به راه انسان های درستکار راهنمایی کن و از دست ظالمان حق ناشناس رهایی بخش.

در نوع دوم که استمداد با واسطه است، شاعر برای اجابت دعای خود، کتاب مقدس، فرشتگان، پیامبران، چهارده معصوم (ع) و حضرت عباس (ع) را شفیع قرار داده است.

وه عیساو ئنجیل، داوود و زه بوور

تو خهلق خه لیل ئاراستی ژه نوور (ص. ۶۰).

برگردان: تو را به عیسی و انجیل و داوود و زبور و ابراهیم که وجود او را از نور خود

آراستی، سوگند می دهم.

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

غلامرضاخان ارکوازی در توسل به ائمه و اولیا الله، تمامی آنان را به نام و با صفات پسندیده‌ای می‌خواند و آن‌ها را واسطه‌ای برای استجاب دعا و خویشتن قرار داده است. برای مثال:

وهو دو گوشواره‌ی عرش مه‌جیدت

وهو دو له‌معه‌ی نوور، ماه و خورشیدت (ص. ۷۴).

برگردان: قسم به امام حسن (ع) و امام حسین (ع) که دو گوشواره عرش

مجیدند.

بخش دوم سؤال دوم: کشاکش استمداد، تردید و تهدید در دیوان غلامرضاخان

ارکوازی چگونه بازنمود شده است؟

غلامرضاخان ارکوازی تجربه بسیار تلخ و طاقت‌فرسایی از زندان و شکنجه‌های آن داشته است و این امر او را به سمت استمداد از خداوند، انبیا، امامان و اولیا رهنمون ساخته است. گاه به تأخیر افتادن استجاب دعا، زبان او را به سمت گلایه به ساحت خداوند و حضرت علی (ع) کشانده است و گاه در مقام استیصال، زبان به شکایت گشوده است. او بین استمداد، تردید و تهدید در نوسان است. البته فحوای این تردید و تهدید، از جنس توهین نیست، بلکه برآیند انتظار به فرجام نرسیده او از ساحت بزرگانی است که سائل‌وار به پیشگاهان روی آورده است.

یا نه‌قش زینت، نایه‌ی که‌لامان

یا شه‌ه‌نشای دین، نامان سه‌د نامان (ص. ۱۷۳).

برگردان: ای زینت‌بخش آیات قرآنی، ای شاهنشاه دین، امان و صد امان (به‌سوی تو تا به

فریادم برسی).

نالهم نهر وه پای کووسار بگردا
وه جهمادی ویش جهوابم مه‌دا (ص. ۱۸۲).
برگردان: اگر این همه ناله و فریاد را در پیش کوهسار سر می‌دادم، همانا که به‌رغم جمادی
و بی‌جانی خود، مرا پاسخ می‌گفت.
بلاتاهش مهر زوور بازوت نه‌مه‌نهن
زالم رای نجات، ژه مه‌زلووم سه‌نهن (ص. ۹۴).
برگردان: نعوذ بالله و دور از شما، آیا بازویت زور و توانایی خود را ازدست داده است که
ظالمان چنین راه نجات را بر مظلومان بسته‌اند؟
نهر موشکل گوشا که‌سی هه‌نی هه‌س
تا بیجم دامانِ نه‌و بگرم وه ده‌س! (ص. ۱۰۱).
برگردان: اگر فکر می‌کنی که کسی جز تو می‌تواند مشکل مرا حل کند، بگو تا بروم دست
به دامان او شوم!

سؤال سوم: اوصاف علی (ع) و تلمیحات قرآنی در دیوان غلام‌رضاخان ارکوازی
چگونه بازنمایی شده است؟

غلام‌رضاخان ارکوازی، بخش عمده‌ای از مناجات‌نامه خود را به وصف علی (ع)،
استمداد از او اختصاص داده است و این امر بیانگر ارادت زائدالوصف شاعر یا حضرت
علی (ع) است. مواجهه غلام‌رضاخان ارکوازی در توصیف علی (ع) دو نوع است. وی
در مواجهه نخست علی (ع) را با صفاتی که در آیات و روایت و نصوص دینی مطرح
شده‌اند و سندیت تاریخی و روایی دارند توصیف کرده است. او حضرت علی (ع) را
به‌عنوان الگوی کامل انسانیت و مکارم اخلاق و دارای صفات برجسته‌ای می‌داند که او
را به نمونه‌ای بی‌نظیر در تاریخ تبدیل کرده است. علی (ع) با صفاتی همچون شجاعت

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

و مبارزه، دادگستری، رحمت گستری، حمایت از مظلومان، بخشنده‌گی و کرامت، دانای کل، شکوه و جلال، فخر فرشتگان، صاحب فضیلت، معرفی شده است.

یا موشکل گوشای ناشکار و غایب

یا «ناد علی» مه‌زهر عجایب (ص. ۱۶۰).

برگردان: ای گشاینده مشکل‌های نهان و آشکار، مظهر کمالات و صفات شگفت.

صفات فراانسانی حضرت علی (ع) به ویژگی‌ها و کمالاتی اشاره دارد که در نظر دوستداران و محبان او فراتر از ویژگی‌های معمول انسانی تلقی می‌شود. در اشعار غلامرضاخان ارکوازی، علی (ع) در این ساحت به اذن خداوند عامل ایجاد هستی، آفریننده چهار عنصر، آفریدگار برج‌های فلکی، معمار کونین، دلیل خلقت کون و مکان است. وی معین و یاری‌رسان پیامبران است. عیسی (ع) به مدد او مرده‌ها را زنده کرده و یوسف به مدد او از چاه رهایی جست و عزت یافت. او کارگشای حضرت موسی (ع)، پرستار ایوب است و ابراهیم (ع) به مدد او از سالم از آتش عبور کرد و یونس به مدد او از شکم ماهی نجات یافت.

حسابات سال، برووجات ته‌مام

هر یه‌ک نه‌جای ویش، تو که‌ردی نزام (ص. ۱۱۹).

برگردان: برج‌های فلکی و تقویم زمان، این همه را تو در جایگاه خود سامان داده‌ای.

که لیم که لیمه‌ی وه‌سف توش زانا

چهن موعجز وه زهر ب عه‌سا نمانا

خهللوللا مه‌دح تو که‌ردش تکرار

وه نه‌مر قادر، نجات یافت ژه نار

یوونس که نه به‌تن حووت خجالات بی

مه‌کانش مه‌زریق چای زولومات بی

نُسمی لافه‌تای تو ناورده و یاد

دهر ناما ژه به‌تنِ حووت وه خاتر شاد (ص. ۱۳۱).

برگردان: موسای کلیم‌الله به‌سبب دانستن سخن متضمن وصف تو بود که توانست چند معجزه را با کوبیدن عصا بر زمین اظهار کند. ابراهیم خلیل‌الله با تکرار مدح تو بود که به خواست و حکم خداوندی قادر به نجات یافتن از آتش نمرود شد. یونس که در شکم ماهی خجل و درمانده بود و در تنگنای تاریکی چاه ظلمت قرار داشت با یاد ذکر «لافتی»ی تو توانست با خاطری آسوده و شادمان از شکم ماهی بیرون بیاید.

در فرازی دیگر، شاعر از خوانش عرفانی علی (ع) به‌سوی توصیف اسطوره‌ای او روی آورده است. علی (ع) از این منظر دربندکننده عفریت (دیو بند)، کشنده اژدها، کشنده ببر و نظایر آن است.

همه‌موعجز نه‌شار به‌ربه‌ر نژهار هه‌ی

ئیژدها وه ته‌نگ، نه‌سد حمار هه‌ی (ص. ۳۴۸).

برگردان: ای که در شهر (کشور) بربر اظهار معجزه کردی، تو اژدها را تبدیل به طناب و ریسمان نمودی و شیر را چون درازگوش رام کرده بر پشت آن بار نهادی.

بخش دوم سؤال سوم: تلمیحات قرآنی و روایی در دیوان غلام‌رضاخان ارکوازی

چگونه بازنمایی شده‌اند؟

تلمیحات در شعر غلام‌رضاخان ارکوازی در دو ساحت، قرآنی و روایی قرار دارند. بسامد تلمیحات قرآنی در اشعار شاعر یادشده بیشتر از تلمیحات متکی بر روایت و حدیث است. در تلمیحات قرآنی، شاعر به وصف و ستایش خداوند متعال پرداخته

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلام‌رضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران است. بخشی از این توصیفات مربوط به صفات ثبوتیه خداوند است که در آن‌ها از شکوه و جلال او یاد می‌کند، اما بخشی دیگر از صفات که بسامد آن‌ها نیز قابل توجه است، بیانگر علم خداوند به ظاهر و باطن افراد و نیز صفت شفابخشی خداوند است. گویا شاعر با این توصیف، داعیه‌دار آن است که خداوند به گرفتاری‌های او خصوصاً در بند زنجیر بودن او بیش از هر کس دیگر آگاه است.

۶. بحث

غلام‌رضاخان ارکوازی سال‌ها یک‌تنه به نشر معارف اسلامی و تبلیغ تشیع پرداخت و آنچه ما در مناجات‌نامه می‌بینیم که با شور و اشتیاق بیان شده است، همانا اظهار این دردمندی مذهبی است (سارایی، ۱۳۹۳، ص. ۲۸). او «تشیع را نه برای تخدیر توده که برای ترغیب و انگیزش مردم به سرخی فریاد زد» (همان، ص. ۲۹). با این وصف نمی‌توان انتظار تکثرگرایی دینی از او داشت. وی هرچند در اشعار خود به توصیف و تمجید پیامبران توحیدی و استمداد از آنان می‌پردازد، اما چنین التفاتی به معنی پلورالیزم مذهبی نیست، زیرا او امامت را اصل و اساس دیانت و علی (ع) را قطب عالم امکان و راه او را راه نجات و رستگاری می‌داند.

پلورالیسم عبارت است از پذیرش این دیدگاه، که تحویل و تبدیل وجود انسانی از حالت خودمحوری به خدامحوری، به طرق گوناگون در درون همه سنت‌های دینی بزرگ عالم صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر، تنها یک‌راه نجات و رستگاری وجود ندارد، بلکه راه‌های متعدد و متکثری در این زمینه وجود دارند (هیک، ۱۳۹۱، ص. ۷۱).

اگر به توصیفات شاعر از ائمه و اولیای شیعه خصوصاً علی ابن ابی‌طالب (ع) بنگریم، با شاعری مواجه خواهیم شد که گاه به سمت «شمول‌گرایی دینی» میل کرده

است و در بسیاری از ابیات که علی (ع) را معیار حق و باطل دانسته و راه نجات را در پیروی از او دانسته با خوانش «انحصارگرایانه» او مواجه می‌شویم.

انحصارگرایی دینی به معنای منحصر کردن حق و رستگاری در دینی خاص است. پیروان این نظریه، حقانیت مطلق دینی را منحصر به دین خود ساختند و معتقدند که صرفاً پیروان یک دین خاص از رستگاری و کمال یا هرچیز دیگری که غایت دین است، برخوردار خواهند بود (Peterson et al., 1990 ترجمه نراقی و سلطانی، ۱۳۷۹، ص. ۴۰۲). شمول‌گرایی دینی بر آن است که یک دین خاص، حق مطلق است، اما برخلاف نظر انحصارگرایان، نجات‌بخشی، منحصر به آن دین حق مطلق نیست، بلکه پیروان سایر ادیان نیز می‌توانند از هدایت عام الهی بهره‌مند شوند، به شرطی که به ضوابط مطرح‌شده در آن دین خاص، گردن بنهند؛ حتی اگر از آن دین حق، بی‌اطلاع باشند (همان، صص. ۴۱۴-۴۱۵).

توصیف فرانسانی و فرازمینی علی (ع) بیانگر تمایل شاعر به نوعی «دین‌ورزی اساطیری» است. این تمایل برآیند عشق زائدالوصف شاعر به علی (ع) است. «از نظر اسمارت^{۱۸} بعد اسطوره‌ای دین، بیانگر داستان‌های الهام‌بخش، عبرت‌انگیز و جفت‌ساز، به‌لحاظ معنوی و تربیتی و اخلاقی است و تا حدودی هاله‌ای از قداست آن‌ها را فراگرفته است» (میرسندسی، ۱۳۹۰، ص. ۵۸). مک‌گوایر^{۱۹} باورهای دینی را به دو نوع رسمی و غیررسمی تقسیم کرده است. یکی از انواع باورهای غیررسمی را می‌توان انواع افسانه‌های مذهبی ذکر کرد که در واقع بخشی از این افسانه‌ها پارادایم هستی‌شناسی انسان مذهبی هستند، افسانه‌هایی درباره تمام وجوه زندگی انسان با تبیین‌های هستی‌شناختی. برای توضیح بیشتر می‌توان گفت که افسانه‌ها، روایت‌هایی‌اند که مبنای منطقی برای اعمال مذهبی را فراهم می‌کنند. آن‌ها ممکن است جنبه استعاری داشته

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران
باشند و مؤمنان از این تفاسیر برای معناگزینی و جهت دادن به کنش‌های خویش سود
می‌برند. درحقیقت، باورهایی که به صورت لفظی و زبانی اظهار می‌شوند، برداشت‌ها و
ادراکات معتقدان را نسبت به دنیا می‌سازند. باورهای مذهبی در خلال بازگویی از طریق
افسانه‌ها، همچنین افراد را از این‌که چه خوب و مطلوب و یا چه چیزی بد و نامطلوب
است، آگاه می‌سازند و به مؤمنان معرفت می‌دهند؛ بنابراین، از این طریق، دامنه وسیعی
از ارزش‌ها، هنجارها و گرایش‌ها از باورهای دینی ناشی می‌شوند (همان، صص. ۶۳-
۶۵).

گلاک و استارک، این باورها را در هر دین خاص، به سه نوع باور تقسیم کرده‌اند:
باورهای مسلم^{۲۰} که ناظر بر شهادت دادن به وجود خداوند و معرفی ذات و صفات
اوست؛ باورهای غایت‌گرا^{۲۱} که هدف و خواست خداوند از خلقت انسان و نقش انسان
را در راه نیل به این هدف باز می‌نمایند؛ و باورهای زمینه‌ساز^{۲۲} که روش‌های تأمین
اهداف و خواست خداوند و اصول اخلاقی‌ای را که بشر برای تحقق آن اهداف باید به
آن‌ها توجه کند، در بر می‌گیرد (سراج‌زاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۳). غلامرضاخان ارکوازی از
سه نوع باور یادشده، بیشتر به باورهای غایت‌گرا پرداخته است.

بخشی از سرمایه دینی غلامرضاخان ارکوازی حاصل تجربیات دینی اوست.
غلامرضاخان ارکوازی به باور کهن‌سالان آگاه و بازماندگانش، اهل کشف و کرامت
بوده است و کراماتی بدو نسبت داده‌اند. گرچه صحت این ادعا به آسانی قابل اثبات
نیست (سارایی، ۱۳۹۳، ص. ۲۰). لذا بُعد تجربی دین‌داری در اشعارش نمایان است.

بُعد تجربی در دین‌داری به جنبه‌ای از تجربه‌ها، احساسات و تجارب شخصی که از
جانب افراد دینی تجربه می‌شود، اشاره دارد. این بُعد به نحوه ارتباط فرد با
اعتقادات و مفاهیم دینی او و تأثیر آن بر زندگی شخصیتی و روحانی فرد
می‌پردازد. تجربه‌ای که متعلق آن عبارت است از خدا و یا موجودات فوق‌طبیعی و

یا پدیده‌های روحانی؛ یا تجربه‌هایی که متعلق آن پاره‌ای از حوادث است که خداوند در آن دخالت بی‌واسطه دارد (مایلز، ۱۳۸۳: ص. ۸)

از نظر گلاک و استارک بر پایه تجربه دینی است که التزام دینی به زندگی معنا می‌بخشد و احساس نزدیکی به خدا، احساس امنیت در برابر مرگ، ارائه تعبیری از هستی که عقل از کشف آن عاجز است، همگی از رهگذر چنین التزام حاصل می‌شوند. بعد تجربی یا عواطف دینی در عواطف، تصورات^{۲۳} و احساسات مربوط به برقراری رابطه با وجودی همچون خدا که واقعیت غایی یا اقتدار متعالی است، ظاهر می‌شود (سراج‌زاده، ۱۳۸۴، ص. ۶۴).

بخشی دیگر از تجربه دینی غلامرضاخان ارکوازی، برآیند تجربه طاق‌فرسای زندانی شدن است. از این وضعیت ناگوار «شاعر خود به کرات شکایت می‌کند که او را به سختی شکنجه کرده‌اند؛ علاوه بر گند، پاهایش را با چهار زنجیر بسته‌اند. آن شکنجه‌ها و آزارها حتی مطابق عرف و رسوم قرون وسطایی آن زمان نبوده است و خارج از رسم، او را آزرده‌اند. این شکنجه‌ها به حدی بوده که شاعر، ایام را به ناله و زاری سپری می‌کرده است، چنان‌که مردم از ناله او به تنگ می‌آمدند» (سارایی، ۱۳۹۳، صص. ۲۵-۲۶).

مک گوایر در بیان تجربه دینی اظهار داشته است «محتوای تجربه دینی متنوع است و می‌تواند ابعاد لذت‌بخش، نظیر احساس آرامش، همدلی، مسرت و خشنودی، سعادت و امنیت خاطر داشته باشد. از سوی دیگر می‌تواند ایجاد اضطراب، خشیت و ترس نماید. افرادی که تجربه مثبت (احساس امنیت) دارند، به سبب باور قدرت امر مقدس در محافظت از آن‌ها در برابر شداید است (رجاء) و افرادی که تجربه خشیت و ترس دارند به سبب قدرت امر مقدس در ایجاد شداید مهلک است (قدرت قهار خداوند و

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

احساس خوف) پس این وجوه مختلف خداوند، در تجربه‌های شخص، آن‌ها را تحت تأثیر خویش قرار می‌دهد (میرسندسی، ۱۳۹۰، ص. ۷۰).

غلامرضاخان ارکوازی با ایجاد دوگانه امر مقدس و نامقدس، به برساخت امر مقدس از باورهای دینی خود در برابر امر نامقدس ظلم حسن‌قلی‌خان پرداخته است و در این ثنویت، انتظار دارد که نور و سپاهیان‌ش به استمداد در چنگ ظلمت مانده‌ای چون او بشتابند و او را نجات دهند. غلامرضاخان ارکوازی، استعاره معرفت‌شناختی از زندان ندارد و آن را نمادی از ظلم بیدادگران دانسته است. مواجهه غلامرضاخان ارکوازی با زندان، مواجهه یک زندانی در آرزوی رهایی است. او این جهانی می‌اندیشد، اما نجات از زندان را در نه در توان نیروهای اجتماعی که تنها در توان نیروهای ماورائی می‌بیند. این استیصال شاعر از جامعه، نگاه او را به سمت آسمان هدایت کرده است. به سمت التجا و سوگند دادن خداوند و پیامبران برای رهایی از بند.

خوانش کارکردگرایانه غلامرضاخان ارکوازی از دین او را به سمت عمل‌گرایی، وجودگرایی و انتظار حل مشکلات از دین متمایل داشته است. ژ. میلتون بینگر^{۲۴} اعتقاد دارد «دین به‌عنوان یک نظام اعتقادی و عملی دارای لطف و رحمت که بدان وسیله گروهی از مردم می‌توانند از عهده حل مسائل غایی حیات انسانی برآیند، این کارکردها را با انحای پاسخ‌هایی که انسان‌ها می‌توانند به مسائل پرسش‌هایی چون مرگ، درد و رنج و معنای غایی وجود بدهند، یکی دانسته‌اند» (شربتیان، ۱۳۸۴، ص. ۲۴).

در پایان باید اشاره کرد که یافته‌های مربوط به موضوع کشاکش استمداد، تردید و تهدید با یافته‌های بهادری (۱۳۸۳)، سهراب‌نژاد (۱۳۸۶)، یوسفی و عزیزی (۱۳۹۴)، یوسفی و حاتمی (۱۳۹۵)، بیگزاده و رحمتی‌فرمانی (۱۳۹۶) و رشیدی (۱۴۰۳) که به حبسیه‌سرایی و احوالات شاعر در لحظات اندوه و گرفتاری پرداخته‌اند، هم‌سوست.

یافته‌های مربوط به تلمیحات قرآنی با یافته‌های سلطانی (۱۳۹۴) و حسینی آبیاریکی و شهرستانی (۱۴۰۱) سنخیت دارد. یافته‌های توصیف حضرت علی (ع) با یافته‌های سلمی و سارایی (۱۳۷۸)، سارایی (۱۳۸۶)، حسینی آبیاریکی (۱۳۹۰) و حسینی آبیاریکی و آتش‌زای (۱۳۹۵) هم‌سو هستند. مبحث مربوط به دیدگاه اساطیری شاعر با یافته‌های پژوهشی سلمی و سارایی (۱۳۷۸) و سلطانی و همکاران (۱۳۸۹) مشابهت دارد.

۷. نتیجه

شعر غلام‌رضاخان ارکوازی سرشار از آموزه‌های فرهنگی و اجتماعی است و سرمایه دینی یکی از مفاهیم مهمی است که در اشعار او نمود یافته است. در شعر غلام‌رضاخان ارکوازی، سرمایه دینی در قالب اعتقاد به سه‌گانه دین (باورها، اخلاقیات، مناسک) و کنش‌ورزی‌های مذهبی نظیر مناجات، دعا، استمداد، توسل و توکل تجلی کرده است، اما بسامد و عیار این موارد به میزان یکسان نیست. به‌عبارتی‌دیگر، التفات شاعر به اوصاف خداوند (توحید) و امامت (با تأکید بر حضرت علی (ع)) بیشتر از سایر باورهاست.

«عدل» یکی دیگر از اصول اعتقادی اهل تشیع است. بسامد این اصل در اشعار غلام‌رضاخان ارکوازی به‌اندازه توحید نیست و در سطح نازل‌تری قرار دارد. در ساحت استمداد، شاعر برای رهایی از بند، عدالت خداوندی را محور قرار داده و از بیداد ظالم لب به شکایت گشوده است. اصل «معاد» و باور به روز رستاخیز در اشعار غلام‌رضاخان ارکوازی در قالب مفاهیمی چون هراس از پرسش و عذاب قبر، هراس از محشر و آتش دوزخ، نگرانی از کمی افعال خیر، هراس پل صراط داشتن نمود یافته است. در کنار این هراس، شاعر به شفاعت ائمه و اولیا و بخشش خداوند امیدوار است.

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

اعتقاد به «نبوت» پیامبران ادیان توحیدی و پیامبر خاتم حضرت محمد (ص) یکی دیگر از اصول اعتقادی اسلام است که فریقین (شیعه و سنی) به آن اعتقاد دارند. در اشعار غلامرضاخان ارکوازی، شاهد توجه عام به پیامبران و توجه ویژه به پیامبر اعظم حضرت محمد (ص) هستیم.

غلامرضاخان ارکوازی «امامت» را ریشه اعتقاد، اصل و اصول دین می‌داند. این شاعر، تمامی ائمه شیعه را با صفات ارزنده‌ای توصیف کرده و علاوه بر ائمه، به حضرت زهرا (س) و حضرت ابوالفضل العباس (ع)، «عاشورا» و «انتظار» التفات ویژه داشته است. بخش عمده‌ای از توصیفات شاعر مختص وصف حضرت علی (ع) است. غلامرضاخان ارکوازی در دو ساحت به توصیف علی (ع) پرداخته است. نخست ساحت توصیفات انسانی و دیگر، توصیفات فرانسائی.

وی در توصیف انسانی و زمینی علی (ع) به ترتیب اهمیت و بسامد صفات، او را صاحب شکوه و جلال، علیم، شجاع و مبارز، حامی مظلومان، بخشنده، رحمت‌گستر، فخر فرشتگان، صاحب فضیلت و دادگستر دانسته است. به عبارتی، تیپ آرمانی علی (ع) از منظر غلامرضاخان ارکوازی: مردی دانا، با عظمت، شجاع و حامی مظلومان است. در ساحت صفات فرانسائی و فرازمینی، شاعر، علی (ع) را هستی‌بخش، معین پیامبران، معجزنما دانسته و در مواردی، معجزات و افعالی را به حضرتش نسبت داده که در باورهای عام مردم رایج است.

اخلاقیات در اشعار غلامرضاخان ارکوازی به صورت عام و با تمرکز بر گناه، توبه، استغفار و شرم از اعمال ناپسند به تصویر کشیده شده است. شاعر، بارها از کردار خود اظهار ندامت کرده و خود را به اصلاح رفتار و بازگشت به سوی خداوند و خودسازی دعوت می‌کند. در دیوان غلامرضاخان ارکوازی، بُعد اخلاقی نظیر بُعد مناسکی نحیف‌تر

از بُعد اعتقادی بازنمایی شده است. اخلاقیات نیز در ساحت فردی و تجربه شخصی شاعر مطرح شده‌اند و بیشتر بیانگر بُعد پیامدی دین‌اند.

بخش دیگری از سرمایه دینی شاعر مربوط به توسل و استمداد اوست. این کنش دین‌ورزانه بیشتر برآیند به زندان افتادن شاعر و استغاثه برای نجات از بند حسن‌قلی‌خان ابوقدره است. استمداد شاعر در دو ساحت بی‌واسطه و باواسطه قرار دارد. در توسل و استمداد بی‌واسطه، شاعر مستقیماً با خداوند متعال گلايه و درددل می‌کند و امید به نجات دارد. شاعر از در پنجه ظالم افتادن و طولانی شدن مدت عذاب و بی‌تابی سخن رانده است. او بسیار بی‌قراری می‌کند، اما به گشایش خداوند امیدوار است.

در ساحت استغاثه و استمداد باواسطه، شاعر به دامان پیامبرانی چون حضرت ابراهیم، اسماعیل، اسحاق، یعقوب، یوسف، ادریس، داود، عیسی (ع) و پنج کتاب می‌آویزد و استمداد خاص خود را متوجه حضرت محمد (ص) می‌نماید. وی به سوره‌های قرآن و فرشتگان مقرب نیز پناه می‌برد و تمامی دوازده امام (ع) و حضرت زهرا (س) و حضرت عباس (ع) را با ذکر اسم و صفت حسنه خطاب قرار داده است. آن‌گاه به صورت ویژه به علی ابن ابیطالب (ع) التجا برده است. شیوه مواجهه شاعر با حضرت علی (ع) نسبت به سایر ائمه و پیامبران متفاوت است. او ابتدا شرح حال خویش را عرضه داشته و از بی‌گناه به‌گُند و زنجیر گرفتار شدن و تاب‌وتوان ازدست دادن و لبریز شدن کاسه صبر، سخن می‌راند. آن‌گاه در کشاکش یأس و امید، به حضرت علی (ع) گلايه می‌کند که دامن شکیب ازدست داده است و در پایان دگرباره دست در دامان علی (ع) می‌آویزد.

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

غلامرضا خان ارکوازی در اشعار خود از تلمیحات قرآنی و روایی و حدیث بارها بهره گرفته است. تلمیحات قرآنی او بیشتر ناظر بر استغاثه به خداوند برای رهایی از بند است و تلمیحات روایی او بیشتر در مدح و ثنای حضرت علی (ع) است.

پی‌نوشت‌ها

1. religious capital
2. Finke
3. Plmer
4. wong
5. Albugh
6. Iannaccone LR
7. Finke R and Stark R
8. Glock & Stark
9. Religious beliefs
10. Religious practices
11. Rituals
12. devotion
13. Religious experience
14. Religious knowledge
15. Consequences
16. Thematic analysis

۱۷. تمامی ابیات و ترجمه‌ها برگرفته از: دیوان غلامرضاخان ارکوازی به تصحیح، ترجمه و شرح ظاهر سارایی (۱۳۹۳)، ایلام، انتشارات زانا است. در پایان هر بیت شماره صفحه مورد نظر قید شده است.

18. Smart
19. Mc Guire
20. warranting
21. purposive
22. implementing
23. perceptions
24. J.Milton Yinger

منابع

- آزادی، س.، و علی رضایی، ف. (۱۳۹۳). تجلی افلاک و اختران در دیوان غلامرضاخان ارکوازی. فرهنگ ایلام، ۱۵ (۴۲-۴۳)، ۸۳-۶۹
- بهادری، م. ج. (۱۳۸۳). نگاهی به حبسیه‌های غلامرضاخان ارکوازی، فرهنگ ایلام، ۱۸-۱۹، ۱۱۱-۱۱۳.
- بیگزاده، خ.، و رحمتی فرمانی، ط. (۱۳۹۶). بررسی نوستالژی در دیوان غلامرضا ارکوازی. فرهنگ ایلام، ۱۸ (۵۶-۵۷)، ۷۷-۵۱.
- پیترسون، م.، هاسکر، و.، رایشنباخ، ب.، و بازینجر، د. (۱۹۹۰). عقل و اعتقاد دینی. ترجمه ا. نراقی و ا. سلطانی (۱۳۷۹). تهران: طرح نو
- جوادی آملی، ع. (۱۳۹۰). نظری بر مبانی علم دینی. قم: دانشوران
- حبیب‌پور گتایی، ک.، و بابایی همتی، ز. (۱۳۹۳). رابطه بین دین‌داری و مصرف‌نمایشی زنان شهر تهران (مطالعه موردی منطقه ۵). فصل‌نامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، ۱۷ (۶۵)، ۳۷-۶۷
- حسینی آباریکی، س. آ.، و آتش‌زای، ی. (۱۳۹۵). بررسی جایگاه علی (ع) در معراج پیامبر (ص) در سروده‌های گُردی جنوبی. ادبیات و زبان‌های محلی ایران، ۲ (۲)، ۲۳-۴۰.
- حسینی آباریکی، س. آ. (۱۳۹۰). سیمای حضرت مولا علی علیه السلام در ادبیات گُردی (حوزه جنوبی). فرهنگ مردم ایران، ۲۵، ۳۷-۵۲
- حسینی آباریکی، س. آ.، و شهرستانی، ع. (۱۴۰۱). تجلی قرآن و حدیث در سروده‌های غلامرضاخان ارکوازی. پژوهش‌های قرآنی در ادبیات، ۹، ۱۳۹-۱۵۰.
- خدایاری‌فرد، م.، فقیهی، ع. ن.، غباری بناب، ب.، شکوهی‌یکتا، م.، رحیمی‌نژاد، ع. (۱۳۹۱). مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دین‌داری (به انضمام پرسش‌نامه‌های دین‌داری). تهران: آوای نور.

- بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران
- رشیدی، ح. (۱۴۰۳). *بث الشکوی در شعر غلامرضاخان ارکوازی، پژوهشنامه ادبیات کُردی*، ۱۰(۱)، ۱۱۷-۱۳۸.
- سارایی، ظ. (۱۳۸۲). *دیوان غلامرضاخان ارکوازی*. ایلام: زانا: چاپ چهارم
- سارایی، ظ. (۱۳۸۶). *غلامرضاخان ارکوازی*. زریبار، ۶۴، ۱۹-۲۹.
- سلمی، ع. و سارایی، ظ. (۱۳۷۸). *ارکوازی سراینده شیعی کُردزبان*. مشکوه، ۶۲-۶۵، ۳۷۲-۳۸۶.
- سپیدنامه، ب.، فراستخواه، م.، رحمانی، ج. (۱۳۹۷). *تبارشناسی مفهوم سرمایه دینی و شاخص سازی آن متناسب با جامعه ایران. اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۶(۱)، ۳۱-۶۱.
- سراجزاده، س ح. (۱۳۸۴). *چالش های دین و مدرنیته*. چاپ دوم. تهران: طرح نو
- سلطانی، ا. (۱۳۹۴). *بررسی تأثیر قرآن بر اشعار غلامرضاخان ارکوازی*. *فرهنگ ایلام*، ۱۴ (۳۹)-۳۸، ۹۲-۱۱۱.
- سلطانی، ا.، توحیدی فر، ن.، و سارایی، ظ. (۱۳۸۹). *تأثیر حماسه های دینی فارسی بر مناجات نامه کُردی غلامرضاخان ارکوازی*. *مطالعات ادبیات تطبیقی*، ۱۴، ۴۳-۶۴.
- سهراب نژاد، ع ح. (۱۳۸۶). *نگاهی به نشانه های مناجات نامه غلامرضاخان ارکوازی*. *فرهنگ ایلام*، ۲۴-۲۵، ۱۹۲-۲۰۱.
- شربتیان، ی. (۱۳۸۴). *مردم شناسی اعتقادات دینی*. تهران: آریانا
- طالبان، م. (۱۴۰۲). *تحلیلی تطبیقی از ارتباط سرمایه دینی و مشارکت مذهبی در ایران*. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱۲ (۴۸)، ۴۷۹-۴۹۴.
- قاسمی، ی.، و هاشمی، ع. (۱۳۹۸). *انجام پژوهش به روش تحلیل تماتیک: راهنمای عملی و گام به گام برای یادگیری و آموزش (مورد مطالعه: مصرف موسیقی دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه ایلام)*. *فرهنگ ایلام*، ۲۰ (۶۴-۶۵)، ۷-۳۳.

قنبرعلی باغنی، ز.، اوجاق‌علی‌زاده، ش.، و هاشمی اصفهان، س.م. (۱۳۹۸). تحلیل روان‌کاوی دین در اشعار سیمین بهبهانی با تکیه بر نظریه اریک فروم. *ادیان و عرفان تطبیقی*، ۳ (۴)، ۸۶-۶۵

مایلز، ت. ر. (۱۹۷۲). تجربه دینی. ترجمه ج اکبری (۱۳۸۳). چاپ دوم. تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.

ممتحن، م.، و محمدی، گ. (۱۳۹۱). بررسی تجلی و حضور مضامین دینی در ادبیات فارسی پیش از قرن هفتم. *مطالعات ادبی متون دینی*، ۳ (۱۲۴)، ۱-۱۰.

میرسندسی، س. م. (۱۳۹۰). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی دین و انواع دین‌داری*. تهران: جامعه‌شناسان

هیگ، ج. (۱۹۲۲). *فلسفه دین*. ترجمه ب سالکی. تهران: انتشارات بین‌المللی هدی.

یوسفی، ه.، و عزیزی، ح. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی مرثیه ترنم المصائب خاقانی و باوه یال غلام‌رضاخان ارکوازی. *ادبیات تطبیقی*، ۱۲، ۴۱۱-۴۳۱.

یوسفی، ه.، و حاتمی، ج. (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی حبسیه خاقانی و غلام‌رضاخان ارکوازی. *کنفرانس بین‌المللی شرق‌شناسی. تاریخ و ادبیات پارسی*.

Reference

- Albaugh, R. (2010). *Analyzing the "Religious Capital" approach to religious*. Unknown.
- Azadi, S., & Alirezaei, F. (2014). The manifestation of the spheres and stars in the Diwan of Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Farhang-e Ilam*, 15(42-43), 69-83. (In Persian)
- Bahadori, M. J. (2004). A look at the prison poems (Habsieh) of Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Farhang-e Ilam*, 18-19, 111-113. (In Persian)
- Berger, P. L. (1967). *Sacred canopy: Element of a sociological theory of religion*. Doubleday
- Bigzadeh, Kh. & Rahmati Farmani, T. (2017). A study of nostalgia in the Diwan of Gholam-Reza Arkawazi. *Farhang-e Ilam*, 18(56-57), 51-77. (In Persian)

- Finke, R. (2003). *Spiritual capital: Definitions, applications, and new frontiers*. Non-Published Paper. University Park, PA: The Pennsylvania State University.
- Ghanbar Ali Baghni, Z., Ojaq Alizadeh, Sh., & Hashemi Isfahan, S. M. (2019). Psychoanalysis of religion in the poems of Simin Behbahani based on Erich Fromm's theory. *Comparative Religions and Mysticism*, 3(4), 65-86. (In Persian)
- Ghasemi, Y., & Hashemi, A. (2019). Conducting research using thematic analysis method: A practical step-by-step guide for learning and teaching (Case study: Music consumption among MA students of Ilam University). *Farhang-e Ilam*, 20(64-65), 7-33. (In Persian)
- Habibpour Gatabi, K., & Babaei Hemmati, Z. (2014). The relationship between religiosity and conspicuous consumption among women in Tehran (Case study: District 5). *Quarterly Journal of the Women and Family Socio-Cultural Council*, 17(65), 37-67. (In Persian)
- Hick, J. (n.d.). *Philosophy of religion* (translated into Farsi by B. Salaki). Al-Hoda International Publications. (Original work published 1922).
- Hosseini Abbariki, S. A. (2011). The image of Imam Ali (AS) in Kurdish literature (Southern region). *Iranian Culture*, 25, 37-52. (In Persian)
- Hosseini Abbariki, S. A., & Ateshzay, Y. (2016). The position of Imam Ali (AS) in the Prophet's (PBUH) Ascension in Southern Kurdish poems. *Iranian Local Literatures and Languages*, 2(2), 23-40. (In Persian)
- Hosseini Abbariki, S. A., & Shahrestani, A. (2022). The reflection of the Quran and Hadith in the poems of Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Quranic Research in Literature*, 9, 139-150. (In Persian)
- Javadi Amoli, A. (2011). *A view on the foundations of religious science*. Daneshvaran. (In Persian)
- Khoda'yari Fard, M., Faghihi, A. N., Ghobari Bonab, B., Shokoohi-Yekta, M., & Rahiminejad, A. (2012). *Theoretical foundations and methodology of religiosity scales (Including religiosity questionnaires)*. Avaye Noor. (In Persian)
- Miles, T. R. (2004). *Religious experience* (translated into Farsi by J. Akbari). Sohrevardi Research and Publishing Office. (Original work published 1972).
- Mirsandesi, S. M. (2011). *An introduction to the sociology of religion and types of religiosity*. Jame'eshenasan. (In Persian)

- Momtahn, M., & Mohammadi, G. (2012). A study of the reflection and presence of religious themes in Persian literature before the 7th century. *Studies in Religious Texts*, 3(124), 1-10. (In Persian)
- Palmer, D. A., & Wong, M. (2013). *Clarifying the concept of spiritual capital*. Prepared for the Conference on the Social Scientific Study of Religion the Chinese University of Hong Kong, 10-13 July
- Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B., & Basinger, D. (2000). *Reason and religious belief* (translated into Farsi by A. Naraqi & A. Soltani). Tarh-e No. (Original work published 1990).
- Rashidi, H. (2024). Bath al-Shakwi (expression of grievance) in the poetry of Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Kurdish Literature Research Journal*, 10(1), 117-138. (In Persian)
- Salmi, A., & Saraei, Z. (1999). Arkawazi, a Shia Kurdish poet. *Mishkat*, 62-65, 372-386. (In Persian)
- Saraei, Z. (2003). *The Diwan of Gholam-Reza Khan Arkawazi* (4th ed.). Zana. (In Persian)
- Saraei, Z. (2007). Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Zarybar Quarterly*, 64, 19-29. (In Persian)
- Sepidnameh, B., Farastkhah, M., & Rahmani, J. (2018). Genealogy of the concept of religious capital and its indicatorization appropriate for Iranian society. *Islam and Social Studies*, 6(1), 31-61. (In Persian)
- Serajzadeh, S. H. (2005). *Challenges of religion and modernity* (2nd ed.). Tarh-e No. (In Persian)
- Sharbatyan, Y. (2005). *Anthropology of religious beliefs*. Ariana. (In Persian)
- Sohrabnejad, A. H. (2007). A look at the signs in the Monajat-nameh of Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Farhang-e Ilam*, 24-25, 192-201. (In Persian)
- Soltani, A. (2015). Investigating the influence of the Quran on the poems of Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Farhang-e Ilam*, 14(38-39), 92-111. (In Persian)
- Soltani, A., Tohidifar, N., & Saraei, Z. (2010). The influence of Persian religious epics on the Kurdish Monajat-nameh of Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Comparative Literature Studies*, 14, 43-64. (In Persian)
- Taleban, M. (2023). A comparative analysis of the relationship between religious capital and religious participation in Iran. *Social Studies and Research in Iran*, 12(4), 479-494. (In Persian)

بازنمایی سرمایه دینی در شعر غلامرضاخان... _____ بهروز سپیدنامه و همکاران

- Yousefi, H., & Azizi, H. (2015). A comparative study of the elegies "Tarannom al-Masab" by Khaqani and "Bave Yal" by Gholam-Reza Khan Arkawazi. *Comparative Literature*, 12, 411-431. (In Persian)
- Yousefi, H., & Hatami, J. (2016). *A comparative study of the prison poems (Habsieh) of Khaqani and Gholam-Reza Khan Arkawazi*. International Conference of Orientalism, Persian History and Literature. (In Persian)